

UOT-811.11-112

Səhifə: 196-200

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.196>

*Təranə İsmaylova,
Aynurə Nəzirova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının əməkdaşları
i-mail: taranatarlan@list.ru
nazirovaynura@gmail.com
İstiqlaliyyət pr.64.*

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ƏKSMƏNALI VƏ ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində antonimlər və alınma sözlər, onların sadə və mürəkkəb cümlələrdə leksik və semantik xassələri araşdırılır, həmçinin ingilis dilinin terminoloji sistemində onların nitq hissəsində təyinat yeri araşdırılır. Bununla yanaşı Azərbaycan və ingilis dilləri arasında təkrarlanma və paralellik problemləri də təhlil edilir və bəzi hallarda dildə artıq mövcud olan leksik vahidlərə malik antonimlərə tam semantik adekvatlıq müəyyənəldirilir. Antonimlərin düzəldilməsi, sözlərin -un, -int, -il, -im, -ir, -dis prefikslərinin əlavə edilməsi və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: *antonim, mütləq və ya kök antonimlər, düzəltmə antonimlər, termin, inkişaf.*

Giriş: Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində antonimlərin təsnifi meyarlarını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, ingilis dilində antonimlər əsasən onlarda olan daxili ziddiyyətlərə əsən təsnif olunur, ancaq çox vaxt onların quruluşu, mənşəyi, hansı nitq hissəsinə aidiyyəti haqqında heç bir söz deyilmir. Misal üçün **Websters New Dictionary of Synonyms** lüğətinin giriş hissəsini götürək. Burada antonim adı altında götürülən sözlər altı qrupa bölünür.

Bölgü zamanı sözlərin nə dərəcədə bir-birinə zidd olması əsas götürülmüşdür. Bu qruplar arasında iki qrupa daha çox yer ayrılıb ki, bunlardan birincisi “contradictory terms”, digəri isə “contrary terms” adlanır. Dilə daxil olan alınma terminlər terminoloji sistem zənginləşdirir və dildə leksik alınmaların sayı artır. Dilə yeni gələn sözün dilin normalarına uyğunlaşması mürəkkəb linqvistik proses olduğuna görə sözlərin mənimsənilmə dərəcələri də müxtəlif səviyyədə özünü göstərir [1,s.75].

Bəzi sözlər dilə yeni gəldiyinə, yaxud müəyyən dildaxili səbəblərlə bağlı məhdud dairədə işləndiyinə görə yarım mənimsənilmiş alınmalar hesab olunur. Azərbaycan dilindəki ingilis mənşəli **absentizm** (absenteeism), **aqnostizm** (agnosticism), **buklet** (booklet), **doker** (docker), drenaj (drainage), **dissident** (dissident) **klan** (clan) və s. alınmalar belə sözlərdəndir. Bu tip leksik vahidlər semantik cəhətdən birmənalı olur, daha çox “özgə” reallığı əks etdirir və yeni anlayışların, əşyaların hadisələrin dilimizdə ifadəsində xidmət edir.

Linqvistik təhlil göstərir ki, əsasən terminoloji leksikaya aid olan həmin alınmalar semantik cəhətdən sabitdir, müəyyən funksional sahələrdə işlənir. Onlarda semantik dəyişmələr nadir hallarda baş verir. Azərbaycan dilində geniş dairədə istifadə olunan, hətta ümumişləklilik hüququ qazanaraq dilə daxil olan kifayət qədər ingilis mənşəli sözlər vardır. Belə alınmalar sözün leksik sistemində özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Büdcə, vaqon, vazelin, boks, yumor, eksport, finiş, park, mağaza, kofe və s. alınma terminlər dilimizdə geniş işlənməkdədir. Bu sözlərin çoxu həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən assimilyasiyaya uğramışdır. Bu tip alınmalar tam mənimsənilmiş leksik vahidlərdən sayılır.

Dil əlaqələrinin linqvistik problemləri dəfələrlə diqqət mərkəzində olsa da, alınmaların semantik mənimsənilməsi hələ də kifayət qədər tədqiq olunmasıdır. Məsələn, tədqiqatçılar alınma sözlərin “yerli” dildəki semantik inkişafını iki mərhələdə götürmüşlər: sözün alınması və onun tam mənimsənilməsi.

Halbuki, leksik alınma mürəkkəb və çoxfazlı prosesdir. Bir sıra hallarda leksik alınma dildəki lüğəvi mənasından başqa sözlənən dildə yeni mənələrdə işləyə bilər. Məsələn, ictimai-siyasi leksikada işləyən *baykot* termininin işlənməsində də semantik dəyişiklik hiss olunmaqdadır.

Məlumdur ki, bu söz Azərbaycan dilinə siyasi və iqtisadi mübarizə formasını bildirən termin kimi daxil olmuşdur. Müasir dilimizdə “*baykot*” leksik vahidi özünün terminoloji mənasını saxlamaqla yanaşı, semantik tutumunu da genişləndirmişdir. Həmin alınma ictimai-siyasi termin sahəsindən çıxıb məişət çərçivəsində işlənməklə, ümumdəbi dilin fəal leksik vahidinə çevrilmişdir. “*Baykot*” leksemi müxtəlif sahələrin terminoloji sistemində də özünə yer almışdır.

Diplomatiya termini kimi, baykotun mənası “bir dövlətin başqa dövlətlə, ya bir qrup dövlətlə ticarət əlaqələri yaratmaqdan və saxlamaqdan imtina etməsi”dir. Diplomatiya terminləri lüğətində tərkibində baykot sözü olan aşağıdakı termin-birləşmələr vardır: “*beynəlxalq* münasibətlərdə baykot”, “baykot elan etmək”, “baykotu ləğv etmək”, “baykota məruz qalmaq”, “baykot siyasəti”, “siyasi baykot”, “baykota əl atmaq”, “baykota çağırmaq” və s.

Dilin başqa dildən aldığı sözlər müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən söz adı olduğu halda dildə bir sıra mənələrə malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənələrindən çox vaxt biri istifadə olunur.

Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənələr qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür.

Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənələrinin daralmasının, bu sözlərin məcazi mənələrdə işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur [2,s.18] Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişikliklərlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun genişlənməsi, onların yeni mənələrinin yaranması müşahidə olunur.

İngilis dilində alınmaların semantik cəhətdən genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir. Termin alınan dildə ictimai-tarixi şəraitlə əlaqədar ilkin təbiətindən uzaqlaşmış, yeni məna kəsb etmişdir.[3.p.123]

Məsələn “*server*” və “*servis*” terminləri: 90-cı illərdə həm servis, həm də *server* sözlərinin semantikasındakı dəyişmə baş vermişdir. Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* – “kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır. **Servis** sözünün daha iki mənası yaranmışdır:

1. məhsulun istehlakı və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyətinin alt sistemi;

2. sosioloji sorğu. Eyni hadisə özünü **server** termininə münasibətdə də göstərir. Bu termin də yeni məna qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi **server** “internet şəbəkəsinə qoşucu kompyuter” mənasında işləyir:

İnternetə girmək üçün əvvəlcə serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır” (“Media Press” qəzeti, 25 iyul, 2011). Alınma leksika, o cümlədən ingilis dilindən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir.

Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə qazanması da mümkündür. Müasir dövrdə terminoloji mənənin itirilməsinin tez-tez baş verməsi tədqiqatlarda qeyd olunur.[4.p.143-156]

İngilis dilindən alınma sözlərdən publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işləyən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözün məna həcmi genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir.

Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənalı söz müxtəlif semantik qrupun sözləri və söz birləşməsi tərkibində işlənir. [5.s.66-73]

Semantik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi əsas yer tutur. Alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik semantik variantın arxiseiminin numiləşməsi baza sözlərdə leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır. Məsələn: **Treninq** yarış dövr üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün edilən məşqlər nəzərdə tutulur. **Arxisema** “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağı əhatə etməyə başlamışdır. **Reyting** fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədəbi göstəricisidir.[6.s.155]

İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda həmin təkbətək mübarizə komanda idman növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədəbi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədəbi göstərici əsas götürülmür. Hazırda reyting sözünün semantikasi genişlənməmişdir: “FİFA dünya yığmalarının sentyabr ayı üçün reyting cədvəlini dərc edib” (“Olimpiya dünyası”, qəzeti, 9-11.10.2011).

Monitor - Bu termin informatikada “1. emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2.proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirmə mexanizmi; 3.sistemi idarə edən display” kimi mənalarında işlənir.

Kompüterin insan məişətində geniş yer alması onun dəstəsinə daxil olan *monitor* söz də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “*ekran*” mənası da vardır. Kompüter dəstinə yeni kvars monitoru daxildir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir.

Realizmlar bu və ya digər mətnə ilk dəfə istifadə olunanda tərcüməçi və ya müəllif onun haqqında əlavə izah verir. Sözün sonrakı istifadəsi belə izahı tələb etmir. Alınma söz müxtəlif müəlliflərin əsərlərində və müxtəlif mənbələrdə rast gəlinirsə və bu zaman alınma sözün semantikasi haqqında əlavə izah verilir, onda həmin sözün semantik mənimsənilmə dövrünün başlanması haqqında danışmaq olur.

Alınma terminin dildə istifadə olunma tezliyi, ümumişləkliyi artdıqca onun yeni dilin leksik sistemində uyğunlaşma dərəcəsi artır, alınma termin dildə işləklilik və yeni semantik çalar qazandığı zaman özünün əvvəlki mənasını da saxlayır.

Bu zaman termin semantik cəhətdən tam mənimsənilir, ümumişlək sözə çevrilir, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Bəzən də termin kimi yox, dilimizə söz kimi daxil olur və etimon dildən fərqli olaraq leksik-semantik məzmun dəyişərək terminoloji səciyyə qazanır. Məsələn, ərəb dilində ümumişlək olan *xəta*, *əmsal*, *hədd*, *təcil*, *surət* dilimizdə riyazi sahədə terminləşmişdir.

Alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində dəyişmələr müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, əcnəbi söz semantik cəhətdən əvvəlcə okkazionalizm kimi götürülür və mətnə xüsusi izahat tələb edir. Sonra əcnəbi söz bir qədər mənimsənildikdə və məzmun planının vahidi ilə onun yeni ifadə üsulu arasında əlaqə başa düşüldükdə əcnəbi söz passiv lüğət ehtiyatının vahidi hesab edilir və yalnız bundan sonra aktiv ehtiyata keçərək tam mənimsənilmiş sayılır [7.s.19-42].

Beləliklə də, alınma sözlər dilin öz sözləri kimi dəqiqləşir, aydınlaşır. Dil daşıyıcıları arasında yayılır. Alınma söz yeni dilin leksik-semantik və qrammatik sistemində uyğunlaşır. Söz müxtəlif leksik, frazeoloji sintaktik birləşmələrdə istifadə olunur, sözdüzəldici morfemlərlə işlənmə imkanları artır, determinləşmə və terminləşmə prosesində iştirak edir. Azərbaycan dilinə keçən belə terminlərin çoxu ümumişlək leksik vahidlər cərgəsində yer almış, mənimsənilmiş, dilimizin müxtəlif sözdüzəldici şəkildələrini qəbul edərək, yeni sözlər yaratmışdır.

N.Məmmədli yazır ki, alınma terminin söz yaradıcılıq məhsuldarlığı, müntəzəm işlənməsi, məna anlamının genişlənməsi və s. əlavə əlamətləri törəmə kimi qəbul edilməlidir. A.R.Mayorovun fikrincə, alınma söz təkcə yeni mənalarını və ya söz yaradıcılığı məhsuldarlığını genişləndirməsi ilə deyil, dil sistemində daxil olduğu üçün bu keyfiyyətləri qazanması yaxud qazana bilməsi ilə dildə möhkəmlənir [8.s.32].

Y.R.Krisin isə qeyd edir ki, sözün funksional aktivliyini semantik müstəqillik təyin edir. Azərbaycan dilində də alınmaların müstəqillik qazanması, dildə sabitləşməsinin ən mühüm səbəbləri dubletlik yaratmaması, mənaça diferensiallaşmasıdır. Son dövrlərdə kompüterin insan məişətinə daxil olması, hesablama texnikasının sürətli inkişafı bu sahədə alınmaların sayının günbəgün artmasına zəmin yaradır. Kompüterin məişət texnikasına çevrilməsi alınma sözlərin də hesablama texnikası terminləri olmasına baxmayaraq ümumişlək leksik qatda yer alması ilə şərtlənir. Məsələn, *drayver, monitor, sayt, klaviatur, bord, fotosop, veb-sayt, veb-dizayn, internet, internet-klub, intert-klass* və s.[9.s.116]

Nəticə: Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən ardıcıl və artan sayda sözlərin terminologiya sahəsində getdikcə artır. Müxtəlif elm sahələrinin inkişafı onlarda terminoloji bazanın zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin terminoloji sisteminə, yeni terminlərin gətirilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq mümkündür. Yeni terminə yaranan tələbatın ödənilməsi üçün istifadə olunan termin yaradıcılığı yollarından biri də terminalmadır. Terminalma terminin başqa dildən hazır alınmasıdır. Azərbaycan dilinə son illərdə yeni terminlər hazır şəkildə ingilis dilindən alınır. Siyasi, iqtisadi, sosial sahələrə aid terminlərin dilimizə keçməsi artmışdır. Bunun əsas səbəbi ölkənin yeni demokratik inkişaf yolunu seçməsi, yeni iqtisadi siyasəti qəbul etməsi ilə əlaqədardır. Lakin Azərbaycan dilinə ingilis dilindən gələn terminlər yalnız bu sahələrlə məhdudlaşmır. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin araşdırılması zamanı son dövrdə ingilis dilindən alınmaların sürətlə artması özünü göstərir. Ancaq dilin quruluş baxımından fərqliliyi ingilis dilindən alınma terminlərin unifikasiyasına xüsusi diqqət tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Арнолд И.В. «Лексикология современного английского языка.» М., 1973.с.75
2. Комиссаров В.Н. «Словарь антонимов современного английского языка. М.: Введение, 1964.с.18
3. Уримцева А.А. «Слово в лексико-семантической системе языка» М.,1968.с.123.
4. Werbs der dictionary ofsynoym USA.p.143-156.
5. N.Xudiyev: “Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları . “Elm”nəşr.səh:66-73
6. A.Qarayev: “Müasir Azərb. dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar”.s.155.
7. E.Haugen: “The analyse of indiguistic horriwing”, “Lang”, 1950.p.19-42
8. Horn P.: “Crundries der neupersiselie etimologie”, Strasbourg, 1993.p.32-34
9. Супечанская Л.В. «Займствование слов и практическая транскрипция». Издательства «Москва», 1962.p.116.

T.Ismailova, A.Nazirova

Lexico-semantic characteristics of antonyms and borrowed words in english and azerbaijani languages ***Summary***

In English and Azerbaijani languages Arnolds and a number of other scholars opinions and classification of antonyms, members of the human body, as well concerning the names of dishes and drinks, including words that express the concept of time and space’ ass well as some abstract nouns and ete. Have been taken into account.

The article montioned correction of antonyms, noted the correction of the correction of the words with the addition of prefixes –un, -int, -il, -im, -ir, -dis. There were given a value of antonyms.

Key words: *antonym,termin, condrodictionary, contrary antonyms, absoluteorroot antonyms,devlopment.*

Т.Исмаилова, А.Назирова

Лексико-семантические характеристики антонимов и заимствованных слов в английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье рассматриваются антонимы и заимствованные слова в Английском и Азербайджанском языках, их лексико-семантические свойства в простых и сложных предложениях, а также исследуется их место назначения в части речи в английском терминологическом системе. В статье отмечено исправление антонимов, отмечено исправление исправления слов с добавлением префиксов –un, -int, -il, -im, -ir, -dis. Приведены значения антонимов.

В данной статье также анализируется проблемы дублестности и паралели между Азербайджанским и Английским языками и в некоторых случаях проявляют полную семантическую адекватность к уже имеющимся в языке антонимы с лексическими единицами.

Ключовые слова: антонимы, абсолютные или корневые антонимы, корректирующие антонимы, термин, развитие.

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Rəyçilər: *fil.üz. fəl.dok., dosent Kəmalə Mehdixanlı*